

על מנהיגי ענק הנושאים על שכמם את כובד משקלו של העולם וינסטון צ'רצ'יל כמקור השראה לאלתרמן

מאת

זיוה שמיר¹

על עטיפת ספרו של מנחם פנקלשטיין הטור השביעי וטוהר הנשק מצולם מכתב לאלתרמן שכתב דוד בן-גוריון, ראש הממשלה של מדינת ישראל, שזה אך הוקמה.¹ במכתב זה, שנשלח יומיים לאחר פרסום טורו "על זאת",² משולב המשפט הכמו-צ'רצ'ילי השנון: "אין טור משורין בציוד צבאנו העולה עליו בכוחו הלוחם". האמירה התמציתית השנונה שטבע בן-גוריון בדבריו על הטור האלתרמני האמין נועדה כמובן להתייך למקשה אחת את הכוח הפיזי ואת כוחה הערטילאי של הרוח: את טור המשוריינים הצבאי, שלחם בשדה הקרב מלחמה צודקת על הגנת העם והארץ, ואת שיריו הז'ורנליסטיים של אלתרמן, שירי "הטור השביעי", שלחמו את מלחמת המוסר והצדק בשדה הספרות. "על זאת" הוא כידוע אחד מטוריו המפורסמים ביותר של אלתרמן. הוא התפרסם במדור "הטור השביעי" בעיתון דבר, עיתונה של המפלגה השלטת, בעת שמלחמת העצמאות עדיין הייתה בעיצומה. השיר הפנה אצבע מאשימה כלפי אותם חיילים שהפרו כללי טוהר הנשק והרגו כבדרך אגב אזרחים תמימים – "איש זָקֵן וְאִשָּׁה" – ללא כל עילה וכוּרָה.³ היסטוריונים אחדים טענו ששיר זה, שעלול היה לפגוע במורל של הלוחמים בעודם נלחמים בשדה הקרב, נפסל על ידי הצנזורה והותר לפרסום לאחר התערבותו של בן-גוריון (אך מנחם פנקלשטיין הפריך את ההנחה הזאת בהערה 428 לספרו הטור השביעי וטוהר הנשק, והעלה את ההשערה שהיא נובעת מאי-הבנת הדברים שכתב בן-גוריון ביומנו לאשורם).

הניסוח האפִיגרמטי השנון של בן-גוריון – "אין טור משורין בציוד צבאנו העולה עליו בכוחו הלוחם" – קלע לרוח יצירתו של אלתרמן, המלאה בפתגמים ובפניני חוכמה. שורותיו של אלתרמן נראות במבט ראשון כאילו הן גדושות בסתירות ובאמירות פרדוקסליות, אך אלה זוכות ליישובן בקריאה חוזרת. מתברר שאלתרמן, ששיריו הצטיינו על פי רוב במחוות רגשניות, אפילו מְלֹדֶרמטיות ומתקפתקות (בניגוד לאברהם שלונסקי, אבי האסכולה שאליה השתייך, שהציג שירה מרוסנת ועצורה

1 מנחם פנקלשטיין הטור השביעי וטוהר הנשק: נתן אלתרמן על ביטחון, מוסר ומשפט (2011).

2 דבר("הטור השביעי"), מיום 19.11.1948, י"ז מרחשוון תש"ט.

3 ראו מאמרי "משא התוכחה של נתן אלתרמן מנקודת תצפיתו של שופט" גג 25 (כתב העת של האיגוד הכללי של סופרי ישראל, חורף 2011) נדפס גם בספרי רוצי, נוצה: אלתרמן בעקבות אירועי הזמן 178–194 (2011).

יותר מן הפחינה הרגשית), התגלה לא אחת גם כאומן האמירה הקלסיציסטית, השקולה והמדודה. הוא בנה לא פעם את שיריו, ואת טוריו במיוחד, על יסודותיו של פתגם ידוע, תמצית מזוקקת של חוכמת הדורות, אלא שערך בו מיני שינויים סמנטיים, קלים או יסודיים, המרחיקים את שירו מפתגם זה כנתינתו ומאירים אותו באור אישי ורגשי. המשורר בחר "להמחז" בשיריו פתגמים ממקורות שונים: עבריים ולטיניים, צרפתיים ואנגליים, עתיקים ואקטואליים – רבים מהם פתגמים שטבע וינסטון צ'רצ'יל, מנהיגו של העולם החופשי, שהיה ידוע בסגנונו השנון והמלוטש. צ'רצ'יל המליץ כידוע לאדם הצעיר, המבקש לרכוש השכלה, לקרוא בספרי פתגמים ואמרות שלוקטו מדבריהם של אנשי חוכמה ודעת, וכדבריו: "It is a good thing for an uneducated man to read books of quotations" ("מומלץ לאדם שעדיין לא רכש השכלה לקרוא ספרי פתגמים").⁴ אלתרמן, בנו-תלמידו של מחנך וסופר ילדים בעל מזג פדגוגי, הסכים עם המנהיג הבריטי הדגול והעניק לקוראיו שרשרת של פניני חוכמה שנאגרו בילקוטו במרוצת השנים (אך כאמור הטיל בהן כוונה תחילה שינויים שונים שהאירו את המשמעות המקורית באור חדש ומפתיע).

כך, למשל, כשהתפרסמה ידיעה שבאיטליה מכינים את הסרט האנטישמי הראשון, וכי הבמאי הוא ויטוריו מוסוליני, בנו של הדוצ'ה, שם אלתרמן בפי המנהיג הפשיסטי את ההוראות לבנו: "וְעַכְשָׁו טַל אֶתָּה אֶת הָעֵל עָלֵי שָׁכֶם. הֵכֵן סֶרֶט גָּדוֹל, אֲנִיִּישִׁמִּי, נְעִים. כִּי בְּנֵי רוֹמָא אוֹלֵי רַעֲבִים קָצֵת לָלֶחֶם, וְעֲלִינוּ לָתֵת לָהֶם שַׁעֲשׁוּעִים".⁵ אלתרמן השתמש כאן כמובן במימרה הרומית הקדומה שטבע הסטיריקן יובנליס, שלפיה אפשר להסיח את דעתו של העם אם מספקים לו "לחם ושעשועים" (Panem et Circenses),⁶ אך ערך בה שינוי "קל" ועם זאת רב-משמעות. לפי טורו של אלתרמן, רודן אכזר כדוגמת מוסוליני הגיע למסקנה האבסורדית שלפיה ניתן להסתפק באספקת שעשועים להמון הרעב כדי להרגיעו ולשכך את זעמו, לבל יתפרע ויתמרד, ואין צורך דחוף לספק לו לחם. השיר רומז ברמז שעוביו כקורת בית הבר שאלפיים השנים שחלפו מימי הקיסר אוגוסטוס לא הצעידו את האנושות קדימה, אלא הסיגו אותה לאחור. השליט הטוטליטרי של המאה העשרים, אליבא דאלתרמן, גרוע פי כמה מאבותיו הקדומים. הוא מעדיף באטימות-ליבו לדאוג לתעמולה האנטישמית ולקריירה הקולנועית של בנו, ילד שעשועיו העשיר והמפונק, במקום לדאוג לספק לעמו הרעב את מצרכי הקיום הבסיסיים.

ואחזור למכתבו של בן-גוריון, המצולם על עטיפת ספרו של מנחם פינקלשטיין: בתקופת הקמת המדינה עדיין לא העסיקו הפוליטיקאים משרדי פרסום ויחסי ציבור. רעיונאים וכותבי נאומים לא חיברו את דבריהם. בן-גוריון, שכמו רבים ממנהיגי הציונות (ובהם הרצל, אחד העם, ויצמן ואחרים) ידע למשוך בעט סופרים, הפיק אפוא מקולמוסו מימרת כנף שנונה, שלא הייתה מביישת את טובי המשוררים, בני אסכולת שלונסקי-אלתרמן. והנה, מתברר כי מימרה כמו-צ'רצ'ילית זו מזכירה במבנה הרטורי שלה דברים שכתב אלתרמן שנים אחדות קודם לכן בשבח צ'רצ'יל, בטורו "בזרוח הירח", שנכתב מייד לאחר הנחיתה בנורמנדי ונתפרסם שלושה ימים אחריה.⁷ בטור זה השמיע אלתרמן שיר ובו דברי תהילה מפוארים בזכות המנהיג הדגול, אך את שבחיו של המנהיג הביא בו אלתרמן לא מפיו אלא מפי הלוחמים הבריטים המנסים לשכנע את צ'רצ'יל שלא להצטרף אליהם בצאתם לקרב:

4. WINSTON CHURCHILL ROVING COMMISSION: MY EARLY LIFE 1874–1904 ch. 9 (1930)

5. רגעים ב 68–69, התפרסם בעיתון הארץ (א' בכסלו התרצ"ט, 1.11.1938).

6. Juvenal, Satires, Book IV, Satire 10, ll. 77–81

7. דבר ("הטור השביעי") מיום 9.6.1944, י"ח בסיון תש"ד.

"בְּתִקְוַת אֵין-אָדָם לְבַדְּךָ כּוֹנֵנֶת/ אֶת חוֹמַת הָעוֹלָם/ שְׁנוֹתֶיהָ לֹא מוֹנֵנֶת./ וְהִיִּת צִנְחָן וּפְלִגָּת קוֹמָדוֹ/ וְהִיִּת דִּיּוּיָזָה שְׁלֵמָה מְמַנֶּת! / מְדַנְקֶק וְעַד הֵנָּה, אַתָּה לְבַדְּךָ/ הִקִּימוֹת אוֹתָנוּ כִּלְשׁ מֵאֵין! / וְאַתָּה שֶׁהִצַּבְתָּ בְּמוֹ יָדֶיךָ/ אֶת אֲרֻבַּעַת אֲלֵפֵי הַסְּפִינּוֹת עַל הַמַּיִם!".

מתברר אפוא שבן-גוריון כתב לאלתרמן בעקבות הטור "על זאת" דברי שבח הדומים ברוחם ובניסוחם לאותם שבחים שהרעיף אלתרמן על צ'רצ'יל (ארבע שנים לפני כתיבת הטור "על זאת") בטורו "בזרוח הירח". אלתרמן שיבח את צ'רצ'יל על שנאומיו כוננו את צבא בריטניה וליווהו במלחמתו הגורלית נגד מדינות הציר, ובן-גוריון שיבח את אלתרמן על ששיריו ליוו את צה"ל במלחמתו הגורלית על עתיד מדינת ישראל. כאן וכאן השבחים מלמדים שאנשי ספר כדוגמת וינסטון צ'רצ'יל (שלימים זכה בפרס נובל לספרות) ונתן אלתרמן, שפלי הנשק שעמדו לרשותם לא היו אלא מילים, היו שקולים בעת מלחמה כנגד דיוויזיות שלמות, פלוגות קומנדו וטורים של משוריינים. בכוח המילים שהפיק צ'רצ'יל מפיו או מקולמוסו, רמז אלתרמן, ניתן היה להעלות את המורל של צבא שלם, להוכיח אותו על מעשים של עוול ואיוולת או לנחמו בשעותיו הקשות והמייאשות (בבחינת "מִנָּת וְחַיִּים בְּיַד-לְשׁוֹן" משלי יח 21). בן-גוריון רמז ששבחים אלה שדרש אלתרמן בשבח המנהיג הבריטי כוחם יפה גם לתיאור תרומתו של אלתרמן עצמו למאמץ הלאומי בשעותיו הקריטיות של העם.

ובמאמר מוסגר: הספרות המודרנית העלתה על נס את ה"גיבור" האנטי-הירואי והתרחקה מגיבורים ראויים לשמם, החוגרים חרב על ירכם. אלתרמן לא כתב על גיבורי חיל ביצירתו ה"קנונית", אלא רק באחדים מטוריו וביצירתו לילדים, וגם בחטיבות יצירה אלה תיאר גיבורים שהם בבחינת "ספרא וסיפא", היוצאים אל שדות הקרב אך גם נמשכים אל בין כותלי הבית ויריעות האוהל כדי לבטא את חוויותיהם במילים. שירו "הקרב על גרנדה", למשל, מציג את המצביא היהודי, שר צבא גרנדה, שהיה בראש וראשונה משורר, ששיריו, שאותם הפיק עטו כבדרך אגב, בין קרב לקרב, שרדו אף יותר מכל עלילותיו הצבאיות. בשירו "מסעות בנימין מטודלה" הדגיש אלתרמן כי הנוסע היהודי הנועז, שצלח ימים ויפשות והגיע לקצות תבל, חזר אל ביתו כדי לכתוב על חוויות המסע (ואלמלא עשה כן, לא היינו יודעים כלל על שלל מעשיו הנועזים). בן-גוריון, בדומה ל"כנענים", סגד במוצהר לכוח הזרוע ולגבורת השלח, ואילו אלתרמן ראה בשליפת החרב מנדה בעת מלחמה כורח בל יגונה וצו השעה. לפיכך, גם את צ'רצ'יל בחר אלתרמן לתאר בדרך כלל לא רק כמדינאי וכאדריכל הניצחון על גרמניה הנאצית, אלא גם, ובעיקר, כאיש של מילים – כהיסטוריון וכסופר.

האזְכָּה המפוארת "בזרוח הירח", שכתב אלתרמן למנהיג האנגלי הדגול, היא שיר מורכב ועמוק מן המצופה משיר ז'ורנליסטי ברחלוף בענייני השעה ה"בוערים", מורכב יותר אפילו מן המקובל בשירי תהילה "קנוניים". אוֹכֶה זו, שנועדה להאדיר את צ'רצ'יל ולהציבו על פן גבוה, אינה מציגה את המנהיג הבריטי רק מצידו המואר, הראוי לשבח ולתהילה, כמקובל בכלליו של הז'אנר, אלא גם בחולשותיו האנושיות ובגחמותיו הקטנות. כידוע, ערב הנחיתה בנורמנדי ביקש צ'רצ'יל להצטרף לכוח הלוחם ולעבור איתו את התעלה, אך נאלץ להישמע לגנרלים ולהישאר בבית. טורו של אלתרמן "בזרוח הירח" מתאר את צ'רצ'יל במשתמע כעולל הדורש במפגיע שייקחו אותו לטיול, אך "הוריו", קברניטי הצבא ומפקדיו, חוזרים ואומרים לו: "אָסוּר לָךְ וַיִּנְסְטוֹן/ אָסוּר לָךְ וַיִּנְסְטוֹן, לְנִסּוֹעַ! [...] הַלִּילָה אוֹתָךְ לְטִיֵּל לֹא נִקְחָה! [...] וְסִפְרוּ שְׁרָעַד פִּיּוֹ שֶׁל רֹאשׁ הַמִּינִיסְטֵרִים/ כִּמוֹ פִּיּוֹ שֶׁל תֵּינוּק מְגֻדֵּל עִם סִיגָה". מצד אחד צ'רצ'יל מתואר כאן כטיטאן הנושא על כתפיו את העולם, והוא אפילו מדומה במשתמע לבורא שמים

וארץ, ומצד אחר הוא מתואר כאן כילד מפונק, שהסיגר שבפיו כמוהו כמוץ בפי תינוק מפוטם הדורש שיוציאו אותו לטיול ללא דיחוי, ופיו רועד כפיו של תינוק העומד לבכות כי אינו מוכן להשהות את סיפוקיו. גם את דברי ההתנגדות של קברניטי הצבא ניסח כאן אלתרמן בסגנון האופייני לדברים שמשמיעים הורים לילדיהם הקפריזיים שעה שהם מסבירים להם מדוע אי-אפשר להיעתר לדרישותיהם על-אתר.⁸

מה פשר הפרדוקס החידתי הזה ההופך את צ'רצ'יל לאוקסימורון מֶהֱלך – לֹאֵל כול יכול, בורא שמים וארץ, ולעולל מפונק וחסר ישע המובל בעגלת תינוקות? ייתכן שאלתרמן רצה להראות כאן שצ'רצ'יל, אדריכל הניצחון על הנאצים ומי שעודד את עמו ואת העולם כולו בשעותיו הקשות ביותר, אינו אלא "תינוק" בעל יכולת דרדקית מבחינת יכולותיו כלוחם בשדה הקרב. על כן הלוחמים המנוסים אינם שועים להפצרותיו ואינם לוקחים אותו איתם ל"טיול" שלהם בליל הנחיתה בנורמנדי. מוטב שיישאר בבית ויעשה את המוטל עליו בתחום ההסברה והתעמולה, ושללא יאלץ את הלוחמים להשקיע כוחות מיותרים בהגנה על המנהיג שאינו יכול לתרום דבר בעת הלחימה. ואכן, היסטוריונים בני-ימינו, הבוחנים במבט לאחור את השקפתו של צ'רצ'יל בנושאי מלחמה ושלום, נוטים לייחס לו ילדותיות כלשהי באופן שבו קשר כתרים לגילויי גבורה מרהיבים בשדה הקרב ובאופן שבו עמד מהופנט והתבונן בהם.⁹ הוא עצמו נהג לעלות מן המקלט או מן הבונקר של חדר המלחמה על הגג לראות כמו עיניו את הפצצות הבוהקות הנופלות על לונדון, כפי שעמד חשוף מול אש האויב בימים שבהם השתתף במלחמה בסודן, בסוף המאה התשע-עשרה. עיקר כוחו היה נעוץ בכישרונו הגדול לנסח את נאומיו ואת מימרותיו שלו, לא דווקא ביכולותיו בשדה הקרב.¹⁰ בשל להיטותו לראות את האש ולהריח את אבק השריפה סיכן אפוא צ'רצ'יל לא פעם את חייו שלא לצורך, אף על פי שהוא גם נודע כמי שטבע את המימרה האוטו-ביוגרפית והצינית: "Although prepared for martyrdom, I preferred that it be postponed" ("הגם שהכנתי את עצמי לעלות על המזבח ולמות מות קדושים, העדפתי לדחות זאת"). קברניטי הצבא הבריטי העדיפו להשאיר את צ'רצ'יל בבית כדי שיוכל להמשיך ולהשמיע את נאומיו חוצבי הלהבות מאשר למלא את בקשתו לצרפו לכוח הנחיתה, לספן את חייו של המנהיג הבריטי ולסרבל את המבצע הצבאי.

כמו רבים משיריו של אלתרמן ומטוריו, גם טורו "בזרוח הירח" בנוי כהצגה המוצגת על קרשי הבמה. דברי החיילים אל צ'רצ'יל ממלאים את תפקיד ה"מקהלה היוונית" של הדרמה, וטורים כגון

8 לפי היסטוריונים אחדים ולפי הסרט "צ'רצ'יל" (2017), המנהיג הבריטי התנגד לתוכנית הנחיתה בנורמנדי, כי חשש פן יחזור כישלון הקרב בגליפולי, שרבץ על מצפוננו, ועל כן עמד על כך שיצרפוהו לכוח הלוחם למרבה המזל, תחזיתו הקודרת לא התממשה.

9 ראו למשל Edward Rothstein, *Contemplating Churchill*, SMITHSONIAN MAGAZINE (March 2005) <https://www.smithsonianmag.com/history/contemplating-churchill-84669368>.

10 המדברים על ניסיונו הצבאי הכושל של צ'רצ'יל מזכירים, בין השאר, את חלקו במערכה בגליפולי, שנסתיימה בניצחון האימפריה העות'מאנית והנחילה לאנגלים כחמישים אלף אבדות. ההצעה לתקוף את הטורקים בדרדנלים, אשר לא זכתה לתמיכה, אושרה בקבינט הבריטי בינואר 1915, בהשתדלותו של צ'רצ'יל לאחר היסוסים רבים (צעד שההיסטוריונים רואים בו מהלך צבאי כושל). מי שהנחיל מפלה לבריטים בגליפולי היה הקצין הטורקי מוסטפה כאמל, שזכה לכינוי "אתאטורק" ("אבי הטורקים"), שהיה מייסד הרפובליקה הטורקית ונשיאה הראשון.

"וְאַתָּה שֶׁהֻצַּבְתָּ בְּמוֹ יָדֶיךָ / אֶת אֶרְבַּעַת אֲלָפֵי הַסְּפִינּוֹת עַל הַמַּיִם!" מזכירים את השורה הנודעת והמצוטטת תכופות ממחזהו של כריסטופר מרלו דוקטור פאוסטוס:

Was this the face that launch'd a thousand ships,
And burnt the topless towers of Ilium.

("זֶה הַדִּיּוֹקָן הַשִּׁיק אֲלֵךְ סְפִינּוֹת ? / הִפֵּךְ אֶת מִגְדְּלֵי טְרוֹיָה לְאַפֵּר" (תרגום שלי – ז"ש).

מעניין במיוחד הוא הצירוף "בְּתִקְוַת אֵין-אָדָם", שטבע אלתרמן בשירו "בזרוח הירח". מצד אחד, צירוף זה הופך את צ'רצ'יל לאל כול יכול שברא את העולם "יש מאין" כבימי בראשית ("אָתָּה לְבַדְךָ/ הַקִּימוֹת אוֹתָנוּ פֶּיֶשׁ מֵאֵין !"). מצד אחר, צירוף זה יכול לבטא גם את דעתו של אלתרמן על התקופה שבה כמעט לא היו בכל רחבי גרמניה יצורים הראויים לתואר "בן אדם". אלתרמן, במאמרו "עולם והיפוכו"¹¹, העלה את הרעיון שהמשטרים הטוטליטריים בכלל, והמשטר הנאצי בפרט, גרמו ליצירתו של זן חדש של גזע־אנוש־לא־אנושי, שעתיד להיאבק עם האדם, עם ההומו סאפינס ה"ישן" והמוכר, על השליטה על כדור הארץ. "תִּקְוַת אֵין-אָדָם" שבשירו של אלתרמן יכולה אפוא לציין הן את ימי בראשית הקמאיים שלפני הכול, הן את העתיד הסמוי מן העין שאחרי ככלות הכול.

התעכבות על ניסוחיו של שיר ז'ורנליסטי קצר, שנולד לאחר ידיעה צדדית בעיתונות, שלפיה "צ'רצ'יל רצה לעבור את התעלה עם צבאות הנחיתה ורק לאחר שידולים רבים ויתר על כך", ככתוב במוטו המצורף לשיר. מתברר שאפילו בשיר "קל" ו"צדדי" ניתן להכיר את טביעת אצבעותי הייחודית של אלתרמן: את נטייתו לנסח טורי שיר העומדים בסימן הפרדוקס והאוקסימורון, את נטייתו להראות את התמונה מכל היבטיה ולשרבב דברי ביקורת גם לתוך שיר תהילה (האזנה טיבה שהיא מאירה אך ורק את הצדדים הראויים לשבח ולתהילה), את נטייתו לשלב רעיונות היסטוריוסופיים כבדים ועמוקים גם בתוך כתיבתו הז'ורנליסטית בענייני השעה, את נטייתו להעניק לענייני דיומא נופך על-זמני ולהופכם לדרמה נצחית המוצגת על קרשי הבמה הענקית של היקום.

כך נהג כבר בתחילת ספטמבר 1939, עם פרוץ מלחמת העולם, זמן לא רב לאחר פרסום בכור ספריו, כוכבים בחוץ, שעה שפרסם את השירים הראשונים של המחזור "שירי מכות מצרים" בעיתון השומר. השירים אינם מרמזים רק לגורלה של גרמניה, כי אם לגורלו של המערב כולו שהגיעה שעת דעיכתו, כנוא־אמון בשעתה. אפשר שלצורך המחשתו של קץ המערב בחר אלתרמן לרמז דווקא לקיצה הצפוי של נוא־אמון המודרנית, הלוא היא לונדון – בירת המערב והעולם הקולוניאלי השוקע, שהמלחמה מאיימת עליהם להחריבם – ולא דווקא לערי גרמניה. המילים "אַל, נוא־אֶמֶן נָצַר! [...]" נופֶּלֶת עֵיר הַמֶּלֶךְ", שנכללו בנוסח המוקדם של "שירי מכות מצרים", מתאימות יותר ללונדון מאשר לערי גרמניה (ואין לשכוח שאת טוריו על האימפריה הקולוניאליסטית ההולכת ונחלשת כינס אלתרמן בפרק "אַל, בריטניה נָצֹר", על משקל מילותיו של ההמנון הבריטי "God, Save the Queen", שהן המילים החותמות גם כל הצהרה מלכותית). שקיעתה של האימפריה הבריטית לפי יצירה זו אינה אלא מטונימיה ומשל של תמוטת אירופה כולה – של "שקיעת המערב" ו"קץ ההומניזם" במונחיהם של

11 טורים (י' בניסן התרצ"ט, 30.3.1939), נדפס גם בספרו של נתן אלתרמן במעגל מאמרים ורשימות 32 (מהדורה שנייה מורחבת, התשל"ה). מאמר נבואי זה נתפרסם חמישה חודשים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה.

אוסוולד שפנגלר ואלכסנדר בלוק.¹² אפשר שהיצירה, המדברת במפורש על ההיסטוריה כעל גלגל חוזר, ולפיה תמוטתן של ממלכות צפויה מראש כמו המערכה האחרונה במחזה מוסר, מרמזת לכך שהאימפריה הבריטית, אויבתו של היישוב העברי, אשר שדדה את שכיות התרבות של מצרים העתיקה והציבה אותם בבתי הנכות שלה, עתידה עכשיו ללקות מידי הערוב והדבר, הנוטים את אוהלם על גבולה, "לְהַצִּיג לָהּ חֲזִיוֹן הַגְּמוּלָה".¹³ היצירה כולה מוצגת כהצגת ענק החוזרת על עצמה פעמים אין ספור לאורך ההיסטוריה, ובסופה חוזרות המכות אל קדמת הבמה לשם קידה, כמקובל בסופה של הצגה, לקול מחיאות הכפיים של קהל הצופים, וכל זאת ברוח המימרה השקספירית הידועה "All the world's a stage" ("כל העולם במה"; כטוב בעיניכם, מערכה שנייה, תמונה שביעית).

הקובץ שירי מכות מצרים אומנם התפרסם ב-1944, אך אלתרמן התחיל כאמור בכתיבתם של שירי הפתיחה ובפרסומם עוד בשנת 1939. הוא גנז את נוסחם הראשון למשך שנים אחדות, ונפנה לכתיבת יצירתו הגדולה שמחת עניים, שראתה אור בשנת 1941. גם שמחת עניים רצופה בפתגמי חוכמה כמו-אבסורדיים, תנ"כיים מודרניים, המפילים אפילו את החיץ שבין עולמם של החיים לעולמם של המתים כבשורות ה"מופרכות": "אֵין בֵּית בְּלִי מֵת עַל פְּפִים / וְאֵין מֵת שִׁשְׁפָּח אֶת בֵּיתוֹ" (שיר "החולד"). צירופם זה לזה של פתגם חוכמה ושל הוויית אבסורד הוא צירופם של דבר והיפוכו: הפתגם הוא תוצר של עולם רציונלי וסדור, הנותן אמון בנאורות ובקדמה, ואילו האבסורד הוא תוצר של עולם שאיבד את חישוקיו. היכולים המתים לזכור את ביתם? ! זוהי ככל הנראה דרכו המהפכת של אלתרמן לומר שהמת חוזר לילה-לילה אל ביתו בדרך העולה מארצות הנשייה, כי יקיריו שאיבדוהו אינם יכולים, ואף אינם רוצים, לשכוח אותו ולגרשו מחדרי ליבם. כאן ובמקומות אחרים הפך אלתרמן את היוצרות והתבונן בתמונה שלאחר המוות דרך עיניו המזוגגות של המת. אלתרמן ידע אפוא לנסח ניסוחים אוקסימורוניים שיש להם היגיון נסתר.

גם בשמחת עניים ניכרת הזיקה לפתגמים ולנאומיו של צ'רצ'יל. בנאומו המפורסם של צ'רצ'יל, שבו דיבר על "דם, יזע ודמעות", הוא הבטיח לרדוף את הגרמנים בים, ביבשה ובאוויר:

You ask, what is our policy? I can say: It is to wage war, *by sea, land and air*, with all our might and with all the strength that God can give us; to wage war against a monstrous tyranny, never surpassed in the dark, lamentable catalogue of human crime. That is our policy.

ובמקביל, בשמחת עניים מתוארים העיט שעט ממרומים, החולד הנוכר במעבה באדמה והמת המנסה לשווא להתחבא במעמקי המים ("לֹא אֶחָבָא מִמֶּנּוּ בְּמִים עֲמֻקִּים [...] כִּי בְּעֶפֶר אָבּוּא, / וְאֵין מִמֶּנּוּ מִחְבּוּא. / בְּאֹר אֶצְלָל כְּמָטִיל, / וְאֵין מִמֶּנּוּ מִצִּיל"). את המונולוגים של יצירה גדולה זו משמיע

12 רעיון "שקיעת המערב" מבריה כבירה את שני כרכיו של ספרו של שפנגלר (DER UNTERGANG (Spengler) (כרך א – 1918; כרך ב – 1922). רעיונות דומים כלולים בחיבורו של אלכסנדר בלוק "קץ ההומניזם" מ-1919, שתורגם בידי ישעיהו ברלין תחת הכותרת "The Collapse of Humanism". וראו OXFORD OUTBOOK, no. 55, pp. 89–112 (June 1931).

13 ראו ספרו של עוזי שביט שירה מול טוטליטריות: אלתרמן ו"שירי מכות מצרים" (2003).

במשתמע המתגעגע לרעייתו, לבנו ולביתו, ומשמיע את הרהורי המקבריים, שאותם מסכם הדובר במילים: "נפלאים, נפלאים הם חיינו/ המלאים מחשבות של מיתם". הדים מנאומיו הנודעים של צ'רצ'יל מתבוללים ומהדהדים כאן ביחד עם פסוקיו של ספר משלי בדבר הכוחות החידתיים הגדולים המניעים את היקום ("שלישה המה, נפלאו ממני וארבעה לא ידעתים. דרך הנשר בשמים, דרך נחש עלי צור, דרך אגניה בלבנים ודרך גבר בעלמה", משלי ל 18–19). חידות אוניברסליות המקיפות בהעלם אחד את הים, את האוויר ואת היבשה, מקבלות כאן תצורה חדשה, ברוחם של "זמנים מודרניים".

אורי צבי גרינברג, שישב בראשית שנות העשרים בוורשה ובברלין, כתב כבר ב-1922, בשירו ביידיש "אין מלכות פון צלם" ("במלכות הצלם"), על הגז המרעיל שישולח ביהודים כדי לכולתם. בשירו "באי במחתרת" (1931) הוא תיאר שני יהודים, שרידים מתופת, הנאלצים לחיות כחפרפרות במעמקי האדמה בניסיון למלט את נפשם. דומה שבשנות המלחמה והשוואה הדהדו שורותיו של שיר מקברי זה בזיכרוננו של אלתרמן, עת חיבר שירים מקבריים כדוגמת שירי שמחת עניים, שבהם העיט מרחף מעל לעיר הנצורה והחולד חותר תחתיה (אך בתשובת-נגד לאצ"ג כלל אלתרמן בשירים אלה גם תחזית אופטימית לעתיד לבוא, בדבר יציאתם של העם והעולם מתוך ההפיכה). מתברר שגם בשיר "בורח הירח" – שיר התהילה לצ'רצ'יל, שנכתב ופורסם כשלוש שנים לאחר שמחת עניים – השתמש אלתרמן בסמל העיט או הנשר, העטים על טרפם ממרומים, ובסמל החולד או החפרפרת, החותרים במעבה האדמה, אך במשמעות הפוכה. כאן הם הפכו לכלי הנשק של הבריטים במלחמתם נגד גרמניה הנאצית: "והבקעת פחשך כמו תפרפתך/ וקול נשר קולך שמענו! / עד בנית במו אצבעות עשרת, את הליל הזה שאלי הגענו!".

לאמיתו של דבר, עוד בראשית דרכו נדרש אלתרמן לרטוריקה של נאומי צ'רצ'יל, כפי שניכר משירי העת והעיתון שלו. כך, למשל, בהמנון "זמר הפלוגות" כתב אלתרמן: "כי לא נשוב אחר, ודרך אין אחרת, / אין עם אשר פסוג מחפירות חזיו".¹⁴ מימרת הכנף הזאת מושפעת ככל הנראה מצ'רצ'יל, שדיבר תכופות על מלחמת החפירות (ditches) של מלחמת העולם הראשונה ועל הצורך להילחם עד ה-ditch האחרון (עד החפירה האחרונה). פלוגות השדה לא נלחמו מלחמת חפירות, ונראה שאת דברי העידוד הללו ("אין עם אשר פסוג מחפירות חזיו") כתב אלתרמן בעקבות צ'רצ'יל. צ'רצ'יל גם פתח לא פעם את נאומיו במילים "אין עם אשר", כגון בנאומו הראשון, שבו דיבר על מלחמת הפורים בדרום אפריקה; נאום זה נפתח במילים: "No people in the world received so much sympathy as the Boers" ("אין עם בעולם אשר קיבל אהדה כה רבה כמו הפורים"). גם הסגנון וגם התוכן קיבלו אפוא את השראתם מצ'רצ'יל. רטוריקה דומה עולה מנאומו של צ'רצ'יל על הגרמנים, שפתח במילים: "אין עם אשר מתרעם יותר מהעם הגרמני כאשר תוכניותיו משתבשות, כי אין הוא יודע לאלתר", או נאומו על האמריקנים, שפתח במילים: "אין עם אשר מפתח עוינות כלפי מדינה אחרת לאט יותר מהאמריקנים".

¹⁴ "זמר הפלוגות", המנונה של היחידה המגויסת הראשונה של "ההגנה" (שנקראה "פלוגות השדה" (פו"ש) ואשר הוקמה בזמן מאורעות תרצ"ח כדי לשים מארבים לתוקפים ולפגוע בהם בתחומם), נתפרסם לראשונה תחת הכותרת "שיר פלוגות השדה" בביטאון במעלה 13 (202), עמ' 3 (ד' באב התרצ"ט, 23.7.1939).

אלתרמן, כמו צ'רצ'יל, עודד אפוא את הלוחמים שלא לסגת אפילו מן החפירה האחרונה, ולנצל אפילו את ההזדמנות האחרונה. גם בפזמונו "שולמית" כתב: "אַל הָקִיר הָאַחֲרוֹן הַגֶּעְנוּ / וְתִלְוֶיהָ עָלֵינוּ הַחֲנִית", תוך שהוא מעודד את העם שלא להתייאש אפילו ברגעים הקריטיים ביותר.¹⁵ הדברים מזכירים כמובן את דברי חז"ל במסכת ברכות, שלפיהם אל לו לאדם להתייאש אפילו חרב חדה מונחת על צווארו, אך הם מזכירים גם את פתגמי צ'רצ'יל, שעודדו את העם הבריטי "לעולם, לעולם, לעולם, לא לוותר ולא להתייאש" ו"לעולם לא ניכנע". זאת הייתה העמדה העקרונית שהוצגה מעל כל במה בכל נאומי צ'רצ'יל, והעמדה הזאת חלחלה אל מאזיניו וחסידי הרבים, נסכה בהם ביטחון והעלתה את המורל בקרב הלוחמים.

פתגמי של צ'רצ'יל ומימרותיו הדהדו גם בטורים נוספים מטורי הטור השביעי. כך, למשל, אחד מפתגמי הנודעים של צ'רצ'יל קובע שהשקר מסוגל להסתובב סביב העולם לפני שהאמת מסוגלת להתעורר משנתה, לקום וללבוש את המכנסים:

A lie gets halfway around the world before the truth has a chance to get its pants on.

הפתגם הציני זה עולה ובוקע מבין שורות טורו של אלתרמן "תחרות לניסיון",¹⁶ שגיבורו – יצור פיסח ונקלה ששמו "חופש הסילוף" – מצליח לסיים את הריצה על מסלול המרוצים לפני שהאמת מתעוררת משנתה. השקר מתחרה עם החירויות הגבוהות וקלות הרגליים, ולמרבה ההפתעה הוא מנצח אותן וזוכה בכתר. השיר מסתיים במסקנה שיש לחסל את השקר בעודו באיבו ולא לתת לו להתפתח ולצבור תנופה, כי יש לו כוח עצום והוא עלול לנצח את האמת לפני שהיא מתעוררת.

ובטורו "קולומבוס בוועידת מיניסטרים"¹⁷ כתב אלתרמן שבפוליטיקה ניתן להגיע לנוסחה מתמטית שלפיה "גִּדְל הַפְּרֻבְלָמוֹת / עוֹלָה עִם רְבֻעוֹ שֶׁל קֶטֶן הָאֶדָם. // וְאִם יִרְץ עוֹלָם אֶת קֶדְקֶדוֹ אֶל כְּתָל, / עַל חֲרֻבוֹתָיו אֶת זֵאת יִלְלִי הַתְּנִים: / אֶבְדוּהוּ לֹא פְּרֻבְלָמוֹת עֲצוּמוֹת לְגִדְל, / אֶבְדוּהוּ פְּתֻרוֹנוֹת שֶׁל אֲנָשִׁים קִטְנִים". התקבולת הסרקסטית הזאת מבוססת על פתגם דומה, שמצוטט בכל דיון על מימרות הכנף של צ'רצ'יל:

A pessimist sees the *difficulty* in every opportunity; an optimist sees the opportunity in every *difficulty*.

אלתרמן ביסס אפוא את שירו על התקבולת הניגודית שבין היכולת להתגבר על ה"פרובלמות" לבין הכישרון או אי-הכישרון להתגבר עליהן, כבדבריו הנודעים של צ'רצ'יל.

15 שיר זה הושמע לראשונה בתוכנית השישית של תיאטרון "לי-לה-לו" ("כך כתוב בלכסיקון" שהועלתה ביום 16.3.1946) בביצועה של שושנה דמארי. ראו בכל כתבי אלתרמן, בספר פזמונים ושירי-זמר כרך שני 68–69 (מנחם דורמן ורינה קלינוב עורכים, 1976).

16 דבר ("הטור השביעי"), ט"ז בתשרי התש"ד, 15 באוקטובר 1943. התפרסם גם בספר הטור השביעי כרך א 166.

17 השיר התפרסם בראשונה בשם "קולומבוס בוועידת לונדון" דבר("הטור השביעי"), כ"ג בשבט התש"ו, 25 בינואר 1946. הוא חזר ונדפס בשם "קולומבוס בוועידת מיניסטרים" בספר הטור השביעי 191–192 (מהדורת התש"ח).

בשנת 1943, בין פרסום שירי הקובץ **שמחת עניים** לפרסום **שירי מכות מצרים**, חיבר את **תרומן שלושה טורים שבהם "מכפכת" דמותו של וינסטון צ'רצ'יל**, אם בסמוי אם בגלוי. בשנה זו התחילה מתקפת הנגד הרוסית בתגובה על המצור על לנינגרד, הבריטים שחררו את טריפולי, קרב ים ביסמרק הסתיים בניצחון מוחץ של בעלות הברית, המבורג הופצצה על ידי מטוסים בריטיים ואמריקניים, הממשל החדש באיטליה הצטרף לבעלות הברית והכריז מלחמה על גרמניה. בעקבות אירועים אלה התחילה להתעורר תקווה שסופן של "מדינות הציר" עתיד לבוא במהרה. כך, למשל, בטור "בקנדה נעשית היסטוריה", שנכתב עם פגישת צ'רצ'יל ורוזוולט בקנדה לשם התוויית תוכניות לזמן שלאחר המלחמה,¹⁸ תיאר את תרומן את פגישתם ההיסטורית, שאחריה התחילה פלישה שגרמה לנאצים לחירוק שיניים: "יש אומרים: מן הנאצים הוצאָה הַיְזָמָה / והוצאָה מִיְדֵיהֶם טְרִיטורִיָה, אָמֵנָם פֶּן, אֶךְ יִשְׁנָה חֲשִׁיבוֹת עֲצוּמָה / גַּם לָזֶה / שֶׁהוּצָאָה מִיְדֵיהֶם הַהִיסְטוֹרִיָה. [...] וְלָכֵן, אַחֲרֵי נִצְחוֹנוֹ הַנָּאוֹר, / יִצְטָרֵךְ הָעוֹלָם / לֹא לָתֵת לָהּ לַחֲזוֹר ! [...] אָבֵל זוֹ כְּבֹר הַהִיסְטוֹרִיָה אַחֲרֵת". אתרומן צפה בשיר זה, שנכתב ב-1943, את "נִצְחוֹנוֹ הַנָּאוֹר" של המערב, ואין זה שירו היחיד שכל הפרוגנוזות שלו נתקיימו.

הטור השני על צ'רצ'יל בין טורי 1943 הוא "איטליה ושלושת הגדולים",¹⁹ שנכתב לאחר ניצחונו של מונטגומרי בקרב אל-עלמיין, ניצחון שאחריו יכול היה היישוב הארץ-ישראלי לחוש הקלה ולדעת שנכשלה תוכניתו המגלומנית של היטלר להשתלט על תעלת סואץ ועל המזרח התיכון כולו (ולחביא לחיסולם של יהודי ארץ ישראל ביחד עם אחיהם שבארצות הגולה). טור זה נכתב סמוך לפגישתם של צ'רצ'יל, רוזוולט וסטלין, שנערכה לאחר התמוטטותה של איטליה במלחמה. את שירו פתח אתרומן בהומור הדרמטי האופייני לכתובתו הז'ורנליסטית: "צ'רצ'יל / ורוזוולט / וסטלין / נִצְבּוּ. הַרְחִיבוּ חֲזֶה. / צ'רצ'יל: — שֶׁהָיִינוּ ! / רוזוולט: — וְקִיָּמָנוּ ! / סְטַלִּין: — וְהִגִּיעֵנוּ לְזֶמֶן הַזֶּה !". את ברכת "החיינו" שתיקנו חז"ל שם כאן אתרומן למרבה האירוניה בפיהם של שלושת מנהיגי המערב שהצליחו סוף-סוף להביס את איטליה ולכרסם בכוחו של היטלר. ניכר שכל אחד משלושת השותפים שואף להיזכר כאדריכל הניצחון, ועל-כן רוזוולט מתואר כאן כמי שלוחש לסטלין (בקריאת aside כבמחזה המוצג על קרשי הבמה), ואומר לו בלגלוג המהול בקנאה כי "פֶּעַת נְדָא וַיִּנְסָטוֹן יִנָּאם [...] נִתְכַּוֵּן", אך סטלין מרגיע אותו, ובמחווה גנטלמנית כמו-אנגלית הוא מוותר לצ'רצ'יל באומרו: "זֶה מְגִיעַ לִּי. יֵשׁ לְהוֹדוֹת. סְפוֹרֵט הוּא סְפוֹרֵט [...]". אתרומן לא חסך כאן אפוא חיצו ביקורת דקים מן המנהיג הבריטי, שבעורמתו ידע לעשות שימוש בעיתונות הכתובה והמשודרת כשופר של "יחסי ציבור" אישיים כפי שאיש לפניו לא ידע.

הטור השלישי על צ'רצ'יל, שנכתב אף הוא בין טורי 1943, הוא הטור "שלושת הגדולים",²⁰ שבו סיכם אתרומן את מעמדם של שלושת המנהיגים — פרנקלין דלנו רוזוולט, בעל החיך, וינסטון צ'רצ'יל, בעל הסיגר ויוסף סטלין, בעל השפם — ש"עוֹד יִהְיוּ שְׁלִיטָה שֶׁל כָּל הַשְׁכוּנָה". לפנינו מעין גרסה מחויכת של הבלדה הקודרת "הַאֵם הַשְּׁלִישִׁית" (שהתפרסמה ב-1934 בנוסח ראשון,²¹ ובשינויים אחדים ב-1938 בקובץ **כוכבים בחוץ**) ושל הפזמון הקל "אלימלך" (1935). ההיסטוריה מתוארת כאן כאם רגשנית ודואגת (בנוסח ה"ידישע מאמע" שתיאר אתרומן לא פעם בשיריו הגנוזים ובפזמוניו),

18 דבר ("הטור השביעי"), מיום י"ב באב התש"ג, 13.8.1943.

19 דבר ("הטור השביעי"), מיום י' באלול התש"ג, 10.8.1943.

20 דבר ("הטור השביעי"), מיום ו' בכסלו התש"ד, 3.12.1943.

21 גזית ב, חוברת ז 35 (בעריכת גבריאל טלפיר, התרצ"ד).

השומעת ורוזה נחת למשמע דברי שכנותיה המהללות את הישגיהם של בניה, ש"גדלו כה בזמן האחרון, / בִּיחוד בְּשָׁנִים הָאֵלֶּי."

אך לא לעולם חוסן: לא עברו אלא 15 חודשים מן הטור "שלושת הגדולים", שבו תיאר אתרמן את צ'רצ'יל כאחד משלושת גדולי עולם שתהילתו נישאת בפי כל בני ה"שכונה", וכבר ניתן היה להוכיח את נכונות הפתגם המקובל בברית החדשה, שלפיו "אין נביא בעירו" (מתי יג). פתגם זה נאמר על ישו, שזכה בכל מקום להכרה ולכבוד, אך לא בנצרת עירו (פתגם זה רווח גם באסלאם, ולפיו מוחמד זכה בכל מקום להוקרה, אך לא בכפה עירו). זה אך חזר צ'רצ'יל מיאלטה הביתה, בחורף 1945, וכבר הכינו לו "מקלחת" בבית הנבחרים ודרשו ממנו דין וחשבון מפורט על כל צעדיו. אתרמן כתב על כך את טורו "המרחץ בבית, או 'אמא-פרלמנט'",²² שבו מתואר צ'רצ'יל שחזר מיאלטה כנער החוזר הביתה מפגישה רומנטית עם נערתו, ואימו הפרלמנטרית, המחטטת במעשיו, דורשת לדעת הכול: מה עשה? עם מי טייל? עם מי הסתודד? על כך מעיר שירו של אתרמן: "הוא הִחְזִיק מִצֵּד פְּסוּפֹת וּבִבְלִיץ, / הוא הִשִּׁיב לְטִבְטוֹנִים / קָרָב בְּשֹׁעַר. / אֵךְ מוֹל זֶה הִלְשִׁישָׁה, חֲבָרֵי הָאֲמִיץ, / הוא מְרָגִישׁ אֶת עֲצָמוֹ / מְנוֹף פְּנֵעַר". והנה, למרבה הפרדוקס וחרף הערצתו לצ'רצ'יל, מסקנתו של אתרמן היא שהיטיבה לעשות ה"אם הזקנה" (הדמוקרטיה הבריטית) כאשר חיטטה במעשיו החסויים של "בנה". טוב עשתה שהפעילה את זכות הביקורת שלה וגערה בבנה הסורר על שאינו סר למרותה. אלמלא עשתה כן, היו מנהיגי העולם הגדולים נוהגים לפי הבנתם והופכים את העולם לעיי חרבות, לשמיר ושיט, כפי שעשו לא אחת בתקופות לא דמוקרטיות. במאמר מוסגר אוסיף כי צ'רצ'יל השמרן, בן למשפחה אריסטוקרטית, לא רחש כבוד רב מדי לדמוקרטיה (ובהקשר ההיסטורי שבו השמיע את דבריו, הייתה בהם מידה לא מבוטלת של צדק, שהרי הדמוקרטיה הליברלית של ויימאר הפכה למשטר המשוקץ ביותר בהיסטוריה בעקבות בחירות דמוקרטיות). ידועה מימרתו המחויכת של צ'רצ'יל: "The best argument against Democracy is a five-minute conversation with the average voter" ("את הנימוק הטוב ביותר נגד הדמוקרטיה תמצאו בשיחה בת חמש דקות עם המצביע המצוי"), והוא אף אמר ש"הדמוקרטיה היא שיטת ממשל גרועה ביותר, והדבר היחיד שניתן לומר לזכותה הוא ששאר השיטות גרועות אף יותר". אתרמן, לעומתו, ראה בדמוקרטיה את המשטר הנאור וההוגן ביותר עלי אדמות, וחרד מפני כל פגיעה בעקרונותיו של משטר זה (אך סלד, כמובן, מפני שימוש שקרי במושג "דמוקרטיה" כבמונח "דמוקרטיה עממית", שבו השתמשה ברית המועצות בעת שלא נתנה לנתיניה זכויות אזרחיות מינימליות).

במאי 1945 כתב אתרמן את השיר החרוף ביותר נגד צ'רצ'יל ונגד מדיניותה של ממשלת בריטניה, תוך שימוש במילותיו של צ'רצ'יל בנאום דנקרק, שהבטיח "דם יזע ודמעות". בטורו "ואם יהיה צורך – לבדנו"²³ בנה אתרמן את טיעונו ואת הרטוריקה של דבריו על נאום הנודע של צ'רצ'יל, תוך שהוא מבטיח לאנגלים להילחם למען הקמת המדינה והצלחת שארית הפליטה כפי שהאנגלים וצ'רצ'יל מנהיגם נלחמו למען מטרם הצודקת: "הָעַם הָאֲנְגְלִי הָעֵטוּר נִצָּחוֹן / זָכוֹר! / הִתְנַצְּבָה בְּיָד אֱלִי קִיר אַחֲרוֹן [...] וְתִשָּׂא [...] אֲנַחְנוּ נִלָּחֵם! / נִלָּחֵם עַל הַחוּפִּים, / בְּפִתִּים נִלָּחֵם, / נִלָּחֵם בְּרַחוּבוֹת! // אֲנַחְנוּ נִלָּחֵם בְּיִנּוֹת הָעֲנָנִים / בְּמִדְבָּרֵי וָיָם / נִמְשִׁיךְ אֶת מִלְחָמָתָנוּ, / וְאִם יִהְיֶה צָרָךְ – שְׁנִים עַל שְׁנִים! / וְאִם יִהְיֶה צָרָךְ –

22 דבר ("הטור השביעי"), מיום י"ז באדר התש"ה, 2.3.1945.

23 דבר ("הטור השביעי"), מיום כ"ח באייר התש"ה, 11.5.1945.

לְבָנָנוּ!“. עכשיו המשיך שירו של אלתרמן לטעון כנגד העם האנגלי ולבקש ממנו להתבונן ולהבין שאנחנו, בני היישוב הארץ-ישראלי הנצור, ניצבים כמותם אל קיר אחרון, מסרבים כמותם להיכנע ולהיוואש מן המאבק ומוצאים את עצמנו חוזרים על דבריו של צ'רצ'יל מילה במילה. השיר מסתיים במילים חדורות הפתוס הלאומי: "הָעַם הָאֲנִגְלִי הָעָטוּר נִצָּחוֹן/ בְּרָכָנוּ לְקָרֵב אַחֲרוֹן". ברקע מהדהד נאומו ה"צ'רצ'ילי" של טבנקין בימים שבהם נערך היישוב הארץ-ישראלי להתבצר במרומי הכרמל ולנהל משם את הקרב האחרון של "להיות או לא להיות" מול צבא הצורר הנאצי. בדבריו של אלתרמן מהדהדים גם דברי הענקים מן הפואמה הביאליקאית "מְתֵי מְדַבֵּר".²⁴

עוד בטרם הודח בבחירות של שנת 1945, שנערכו לאחר כניעת הנאצים, ובטרם הוחלפה ממשלתו בממשלת הלייבור שבראשה עמד קלמנט אטלי, עדיין נלחם צ'רצ'יל על זכותו להמשיך להנהיג את הממלכה. על כך כתב אלתרמן את טורו "ממנהגי ההיסטוריה",²⁵ שבו הזכיר כי עד אותה עת עסק צ'רצ'יל בעניינים שנישאו ברומה של ההיסטוריה העולמית, ומאותה עת יעסוק בפוליטיקה פשוטה הזוחלת על גחונה. ייתכן שמוטב לפרוש בשיא. לקוראיו הצביע אלתרמן על האבסורד הכרוך בהדחתו של מנהיג שסילק מן העולם את איומי המפלצת הנאצית: "מְשַׁחֵר הָעוֹלָם מִפְּלֹא/ הַמְּפַלֵּצֶת עֶפְר לֹחֶכֶת". וינסטון עֶשֶׂה אֵת שְׁלוֹ/ וינסטון יְכוֹל לֵלֶכֶת". ברי כי אלתרמן עשה כאן שימוש בפתגמו של שילר במחזהו קשר פיאסקו, "הכוש עשה את שלו, הכושי יכול ללכת", שלימים שילבו ב"המנון הפלמ"ח" הפזמונאי חיים חפר, שנהג לכרות אוזן לדבריו של אלתרמן.²⁶ ברעג של הרפיה קומית כתב אלתרמן את טורו "הסנסציות מפוטסדם",²⁷ שבו מוצג הרגע ההיסטורי שבו נחתך גורל העולם לאחר הניצחון על הנאצים וכינונו של העולם לאחר המלחמה:

סוד.

סוד.

סוד.

מה יִדְמָה לַשְּׁעָה הַזֹּאת?

שְׁלֹשֶׁת מוֹשְׁלֵי-עוֹלָם

חוֹתְכִים גּוֹרְלוֹ שֶׁל דּוֹר.

מְלִיוֹנִים צוֹפִים לְקוֹלָם

שִׁיפָּהֶם אוֹ יִכְרֶה לָהֶם בּוֹר.

24 אין כל נימוק סביר לשער שהמילים האחרונות בשיר זה רומזות לאינטרנציונל, כהנחתו של דן לאור (בספרו **אלתרמן: ביוגרפיה** 310 (1913)). אלתרמן תיעב את המשטר הטוטליטרי בברית המועצות, וקשה להניח שהיה מגייס את מילות האינטרנציונל בדבר ה"קרב האחרון" (שהוא קרב מעמדי שאחריו צפויה, לדברי ההמנון, תקופה נפלאה של שוויון ואחוה) לתיאורו של קרב ממשי "לחיים ולמוות" בשדה הקרב. לדעתי, הגיוני יותר להניח שכוונתו לאותו קרב אחרון של רומל, שכונה לא אחת "The last battle" או "The final battle", שלאחר ניצחונם של האנגלים בו נשם היישוב לרווחה. תיאורו של היישוב העומד לפני "קיר אחרון" בסיטואציה קריטית מאין כמוה מצוי כאמור גם בפזמונו של אלתרמן "שולמית": "אֵל הַקִּיר הָאֲחֵרוֹן הַגָּעֵנוּ/ וְהַלֹּחִיָּה עֲלֵינוּ הַחֲנִית" (וראו לעיל ה"ש 11).

25 דבר("הטור השביעי"), מיום י"ג בסיוון התש"ה, 25 במאי 1945.

26 לימים, בשנת 1948, לאחר פירוק הפלמ"ח, השתמש חיים חפר במימרה זו בשירו "רבותיי, ההיסטוריה חוזרת", שאת גרסתו המוקדמת כתב נתן אלתרמן ב"שיר הסזון" להצגת "המטאטא".

27 דבר("הטור השביעי"), מיום י' באב התש"ה, 20 ביולי 1945 (על הוועידה של "שלושת הגדולים" שנפתחה בפוטסדם שליד ברלין ב-17.7.1945).

אומנם אפשר לראות במילים "צופים לקולם" ביטוי של ציפייה דרוכה לדברי המנהיג (שיש בו אזכור הפסוק "חֲבֵרִים מְקַשִּׁיבִים לְקוֹלָךְ", שיה"ש ח 13), אך ניתן לראות בהן גם סינסתזה,²⁸ המצרפת את חושי הראייה והשמיע והמעוררת את זכר הפסוק ממעמד הר סיני ("וְכָל הָעָם רְאִים אֶת הַקּוֹלֹת", שמות כד 14). ואולם, בניגוד אירוני לגודל השעה, הידיעות ה"סנסציוניות" שמגיעות מפוטסדאם אינן אלא תיאוריהם הטריטוריאליים של המזונות והמשקאות שהוגשו לטרומן, צ'רצ'יל וסטלין בזמן הדיונים הרי הגורל על עתיד העולם. עם זאת, ברור שבחדרי חדרים נחתכות בפוטסדאם החלטות הרות גורל, ועל כל אזכורו של אירוע חשוב כמעמד הר סיני מוצדק ככלות הכול.

טור זה נכתב רק כשבוע לפני המהפך שאחריו נאלץ צ'רצ'יל לפנות את כיסאו. עם הפרסום הרשמי של תוצאות הבחירות בבריטניה (26.7.1945) התברר שמפלגת הלייבור זכתה בניצחון גדול בכל חלקי בריטניה ובעיקר בערים הגדולות. מפלגת הלייבור זכתה ב-390 נציגים בפרלמנט (לעומת 169 בבית הקודם). צ'רצ'יל נאלץ לפרסם הודעת פרידה ולהגיש את התפטרותו למלך בריטניה, שהזמין את קלמנט אטלי, מנהיג המפלגה הגדולה בפרלמנט, להרכיב ממשלה חדשה.²⁹ את אחד המאמרים שבראש הגיליון של העיתון דבר, שחגג את ניצחון הלייבור, פתח מ.ד. (אפשר שאין זה אלא חברו הטוב של אלתרמן מנחם דורמן, מי שלמים כתב את הביוגרפיה שלו וערך את כתביו) במילים: "הניצחון המזהיר של מפלגת העבודה בבחירות הכלליות לפרלמנט הוא לא רק נצחונם של פועלי בריטניה כי אם של פועלי העולם כולו".³⁰

אלתרמן, שכבר בטורו "המרחץ בבית, או 'אמא-פרלמנט'", שנזכר לעיל, שיבח את הדמוקרטיה שאינה נכנעת לתכתיביהם של ה"גדולים" והתקיפים, פרסם בו ביום את שירו "תחי הדמוקרטיה",³¹ שבו שיבח את המהלך. את גודל השעה ציינה גם הזנתו של הטור האלתרמני מן העמוד השני של העיתון, שבו היה מוצב דרך קבע "הטור השביעי" שלו, לעמוד השער של הגיליון:

תחי הדמוקרטיה

תחי, המְכַלֶּמָה אֶת מְלֻעִיגָה!

תחי, התְּקִיפָה בְּתִקְיֹפּוֹת!

תחי, המְחַלֶּפָה אֶת מְנִהִיגָה

לְעֵין הַכֹּל, כְּצֶרֶךְ הַתְּקִיפּוֹת!

לְמַשְׁטָרִים שֶׁהִתְיַמְרוּ לְרֶשֶׁת,

נוֹתְנֵת הִיא שְׁעוֹר עַד שְׁנוֹת־מָאָה.

תחי הרוח הבלתי־נִכְבָּשֶׁת

אֲשֶׁר קוֹרְאִים לָהּ חֶפְש־הַדָּעָה!

28 "סינסתזה" או "סינסתזה" היא פיגורת לשון המערבת את החושים, כגון בפסוק "וּמְתוֹק הָאוֹר וְטוֹב לְעֵינַיִם לְרֹאוֹת אֶת־הַשֶּׁמֶשׁ" (קהלת יא 7), המערב את חושי הראייה והטעם.

29 Jo Thomas & Michael Willis, Wars and Welfare: Britain in Transition 1906–1957, 134–135 (2016).

30 דבר, מיום י"ז באב התש"ה, 27.7.1945 (המאמר נדפס בצדו השמאלי של עמוד השער).

31 דבר ("הטור השביעי"), י"ז באב התש"ה, 27 ביולי 1945.

הקלפיות הנה דברו בלהלם
ובשוררתן – הדה עוד לא גנע.
נראה שזה העם איננו גלם,
ואם איננו גלם... יש תקנה.

י"ז באב תש"ה, 27.7.1945

משמע, הכורח להחליף מנהיג מכהן ברגע שבו נסתיימה שליחותו ההיסטורית הוא כורח בלי-גונה. אלתרמן ראה בהחלפתם של השמרנים בממשלת לייבור תופעה מבורכת, שהרי המטלה המוטלת על מנהיגי בריטניה אחרי המלחמה היא לדאוג לשיקום ההרס של שנות המלחמה, ועתה מעשים של "יום קטנות" בחיי ההווה הם שיכריעו את המערכה ולא נאומים המדברים גבוהה-גבוהה על העתיד. יחסו של אלתרמן לצ'רצ'יל ולנאומיו המזהירים לא נשאר אפוא קבוע וסטטי, אלא עבר תמורות בחלוף העיתים. עדות לכך מצויה בטורו "הודעת האדמיניסטרציה (עם דוגמה אנגלית לשם אילוסטרציה)".³² כאן (כמו בטורו "ואם יהיה צורך – לבדנו" שנזכר לעיל) ציטט אלתרמן באירוניה מתוך נאומי צ'רצ'יל, תוך שהוא מאשים את הבריטים בצביעות ובמדיניות של איפה ואיפה. אכן, יש כנופיית מסיתים יהודית, כתב אלתרמן בסרקזם, אך היא דומה דמיון רב לאותה כנופייה אנגלית שהתייצבה לפני שנים אחדות להציל את הבריטים מציפורני הקרשע ולבצר את עתיד העם: "כך. הנה זה בשנת ארבעים. בלי מגן/ עמדה לונדון. גרמניה הריעה: הפיתי! / אז כנופייה של אנגלים התייצבה לארגן/ את ענין הצלת העתיד הבריטי. // הנה, כנופייה בלי מצפון, / הקהל אות באות/ עוד זוכר את אותם הנאומים הברבריים/ שהבטיחו לעם דם, זעה ודמעות/ בלי תנאים סניטריים/ אלמנטריים! // דם, זעה ודמעות כך נהג נאם/ אחד צ'רצ'יל הגנגסטר אשר בצמרת. / אבל גם חבכרו (אי הנה מצפונם?!) / לא מצאו איזו דרך יותר מסדרת". כך הלעיג אלתרמן על האימפריה הבריטית, החבולה עדיין ממאבקי ההרואיים להבטחת עתידה, אך הספיקה לשכוח את מאבקה מבית, ועתה היא חוסמת את מאבקו הצודק של עם ישראל ושמה אבני נגף בדרכם של ניצולי השואה, המבקשים למלט את נפשם ולהגיע ארצה כדי ולכונן בה את עתידם.

ואף על פי שנתמעטה הערכת הציבור הבריטי והעולם כולו לצ'רצ'יל ולפועלו, אלתרמן המשיך לבטא בשיריו הערכה כלפי אישיותו התוססת של המנהיג הבריטי, שגם בשנות מחלתו הוסיף להפתיע את עמו ביוזמות לא שגרתיות. בטורו "נוסח צ'רצ'יל"³³ השווה אלתרמן את אישיותו החיונית והמפתיעה של צ'רצ'יל לאישיותו החיווריינית והקרה של אטלי ולאישיותו הדרדקית של בוויין. צ'רצ'יל החולה, שהרופאים אסרו עליו כל מאמץ, קם בתקופת כהונתו השנייה כראש ממשלת בריטניה (אוקטובר 1951 עד אפריל 1955), ולאחר ש"סבב בסגר ונשף בסיגר", החליט לנסוע לברית המועצות לשיחות שלום עם מלנקוב ומולוטוב. הבריטים, שכבר רצו להנציחו באנדרטות של שיש, הופתעו לראותו "בועט ונחלץ וחוזר לזירה". ההיסטוריה, כמטרוניתא קשישה, קוראת לו "פרא אדם", אך מודה ש"טוב שהאפי הנה עוד קיים/ כפר אי-פעם הביא הוא תועלת".

32 דבר ("הטור השביעי"), מיום י"ט באב התש"ו, 16 באוגוסט 1946 (כונס במהדורות השונות של הטור השביעי בשם "על כנופית המסיתים היהודים").

33 דבר ("הטור השביעי"), מיום ל' בתשרי התשי"ד, 9 באוקטובר 1953.

טוריו של אלתרמן על צ'רצ'יל – האיש ופועלו – העידו על כך שיחסו של המשורר למדינאי הנערץ לא היה יחס סטטי וחד-ערכי. להפך, שירים אלה מגלים יחס מורכב, שהתגוון והשתנה עם חליפות העיתים ומעולם לא נתקבע.³⁴ כזה היה גם יחסו כלפי בן-גוריון – יחס של הערכה ותודה על העול שנטל על עצמו בשעתו הקשה של העם, אך שלא היה נקי מביקורת כלפי מעשים שדרשו את העוז והסמכות של איש רוח היודע לבקר את מנהיגו הנערץ. הציבור ידע ש"נְאֻמִּים פָּצְעֵי אוֹהֵב" (משלי כו 6): גם כאשר הייתה לאלתרמן ביקורת, הייתה זו ביקורת בונה, רצינית ולא צינית, כזו הנובעת מהתבוננות, מתבונה, מראייה רחבה ומהכרת המקורות התרבותיים שמהם צמחו החוקים. הציבור ידע שלפניו משורר לאומי, בעל עמדות מוסריות מוצקות, ולא משורר מפלגתי, המגן על איזו אמת צרה ואינטרסנטית.

מפי ההיסטוריונית אניטה שפירא למדנו שבבואה לחקור את פרישתו הראשונה של בן-גוריון לשדה בוקר ב-1953, נתגלגל לידיה באחד הארכיונים מכתב ארוך של נער בשם עמוס עוז, שכתב למנהיג שכל אחד מסוגל להיות רועה צאן, אך לא כל אחד מסוגל להיות ראש ממשלה, ועל כן אל לו לפרוש מתפקידו.³⁵ גם דבריו האפיגרמטיים הללו של עמוס עוז מבוססים על אחד הפתגמים ששילב אלתרמן בפזמונים שהוסיף למחזהו של סמי גרונימן שלמה המלך ושלמה הסנדלר, שבו שלמה מלמד זכות על חיי העמל הפשוטים, הרחוקים מן הזוהר המדומה של חיי ההנהגה והשלטון: "סַנְדֵּלֶר הָגוֹן יָכוֹל לְמַלֵּךְ בְּשִׁעַת הַדֶּחֶק, / אֲךָ הַמְּלָכִים פְּסוּלִים מֵרֹאשׁ לְסַנְדֵּלֶרֶת". בפתח מאמר זה הראיתי איך השתמש בן-גוריון בניסוח אפיגרמטי ששאל מטורו של אלתרמן על צ'רצ'יל כדי לשבח את אלתרמן, ואני מסיימת בניסוח אפיגרמטי ששאל עמוס עוז מאלתרמן כדי לשבח את בן-גוריון.

פתגם זה קולע לאמת שמעבר לגבולות הזמן והמקום: אכן, לא אחת משתוקקים אלה שהגיעו לגדולה לחזור למקורותיהם ונוטשים את מטה ההנהגה לטובת "מטה הרועים". לא אחת הודה מנהיג דגול שנקעה נפשו מן השלטון ו"מנעמיו" ושכל רצונו הוא לחזור ל"אוהלו הדל" שממנו הגיע אל ה"ארמון". הנה, מנהיג כדוגמת צ'רצ'יל, שהעמיס את נטל העם והעולם על כתפיו והגיע אל הפסגה, נטש אותה לטובת חיים פשוטים, עם מכחול הציירים וקולמוס הסופרים, הרחק מהגה ההנהגה ומתככי השלטון.

ומן הדוגמה הבריטית אל המציאות הלוקלית והאקטואלית: כאשר כתב אלתרמן את המעשייה המחורזת לילדים "מעשה בחיריק קטן", שבו החיריק מגיע לפסגה אך נוטש אותה לטובת החיים הפשוטים בחיק הטבע, התנוססה כמובן לנגד עיניו הדוגמה האישית של בן-גוריון נמוך הקומה (שפונה כידוע "בִּי גִי" בשני סימני חיריק), שגם הוא השכיל להגיע לפסגה שאליה שאף, אך גם ידע לנטוש בזמן את מעמדו הרם ולרדת לנגב, לקיבוץ שדה בוקר, לחיות בו כאחד העם בין אותם צעירים אידיאליסטים, שהוא עצמו שִׁלְחָם אל המדבר להפריח בו את השממה.³⁶ דומה שאלתרמן האמין שגם

34 גידי נבו "המודוס הנבואי בשירתו העיתונאית-ציבורית של נתן אלתרמן" עיונים בתקומת ישראל 24, 59 (2014), כתב במאמרו כי "אלתרמן אהב מאוד את צ'רצ'יל" ו"הזכיר את צ'רצ'יל כמה פעמים, תמיד מתוך הערכה עצומה, נאמנות לאיש והוקרה אין קץ", אך לא חש כמדומה בביקורת המרומזת כלפי צ'רצ'יל ששילב אלתרמן בין השיטין.

35 בתוכנית הראיונות הרדיופונית של י' אלפי ששודרה ביום 1.12.2018 בשעה 8:00 ברשת ב'.

36 להחלטתו של בן-גוריון להתגורר בקיבוץ שדה בוקר רמז כמדומה אלתרמן ב"שירים על ארץ הנגב", בדברו על השבט ה"גוץ" שבא לכבוש את המדבר. ניתן לראות באנשי שבט זה היפוכם של הענקים

בן-גוריון, כמו צ'רצ'יל, מילא את תפקידו ההיסטורי ועתה הגיעה שעתו לפנות את כיסאו. הוא היה מעריצו של בן-גוריון, כשם שהיה מעריצו של צ'רצ'יל. הוא ידע להוקיר את התרומה האישית שהרימו בעת שנשאו את כובד משקלה של ההיסטוריה על כתפיהם, אך הוא גם ידע לרמוז מתי הגיעה שעתם לפנות את כיסאם ולמסור את מטה ההנהגה לדור הבא.

מיצירתו של ביאליק "מתי מדבר", שעליה לגלג שלונסקי ב"אל הישימון". כלול כאן כמדומה רמז לקומתו הנמוכה של דוד בן-גוריון, ששם את הפרחת השממה בראש מעייניו. כן רמז אלתרמן לדמותו של ב"ג ("הזקן") בשיר "שלושת הצבים" (מתוך המחזור "שירי שיחתן של בריות", שבו הצב הקשיש שם פעמיו לחבל לכיש).